

TÜRKÇEDE ÇATI

GİRİŞ

Güray König *

Dilbilgisel bir kategori olarak 'çatı' ¹ kavramı değişik biçimlerde yorumlanmıştır. Geleneksel dilbilgisinde fiilin sonuna getirilen eklerle belirttiren durumlar 'etken', 'edilgen', ve 'orta' terimleriyle açıklanmıştır. 'Etken', hareketi yapanı, 'edilgen'de hareketin sonucundan etkileneni belirler. 'Orta' ise, birbirine karşıt olan etken ve edilgen durumların arasında eylemin anlamına göre ya etken gibi bir hareketi, ya da edilgen gibi bir hareketin sonundan etkilenmeyi belirler.

Lees (1973,504) Türkçedeki çatı kategorisinin sözcük türetme açısından çok ilginç olduğunu, birbirinden ayrı birkaç dilbilgisel kategoriye hem evrensel, hem de özgün bir biçimde birleştirdiğini ileri sürer. Dünya dillerinin pek çoğunda etmen ve etkilenenin özne olabildiğini ve etmen ya da etkilenen özneler arasındaki ayrılığın ad ya da fiile eklenen eklerle belirtildiğini söyler. Türkçede de bu ayrılık eyleme değişik görevi olan bir dizi ekün eklenmesiyle belirtilir. Bu ekler edilgenlik eki -*Il*, dönüşlülük eki -*In*, işteşlik eki -*Iş*, ve ettirgenlik eki -*Dır* (-*Ir*, -*t*, ve -*Er*) olarak sıralanabilir. Bu dört çatı eki fiilin kök ya da gövdesinden hemen sonra yer alırlar ve bazı kısıtlamalarla, birlikte de kullanılabilirler.

Fiil + Çatı ekleri + Olumsuz + Zaman/Aspekt + Şahıs ekleri
 edilgen
 dönüşlü
 isteş
 ettirgen

Aksan (1976;85) fiil çatısını "eylemin, özneye ve nesneye ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasının sağlayan biçimi" olarak tanımlamaktadır. Çatı eklerini şöylece sıralar: -*n*, -*t*, (edilgen), -*n*, -*t*, -*ş* (dönüşlü), (-*ş*- (isteş), ve -*ir*, -*ir*, -*t* (ettirgen). Bu eklerin kullanılmalarının fiilin aldığı özne ve nesnenin durumuna göre değiştiğini ileri sürer. Böylece, fiilleri çatıları açısından şu biçimde sınıflar:

1. Edilgen fiil
2. Edilgen fiil

* Yardımcı Doçent Dr., Hacettepe Üniversitesi Dilbilimi Anabilim Dalı.

¹ Voice 'çatı' terimi (Latince: vox; genus verbi) ilk olarak Romalı dilcilerce birbirleriyle ilişkili iki anlamda kullanılmıştır. Birincisi 'ses', özellikle ses tellerinin titreşimiyle meydana gelen sesler ikincisi ise bir sözcüğün anlamına karşı biçimi anlamında kullanılmasıdır. Bu anlamlardan ilki İngilizce'de ötümlü ve ötümsüz seslerin ayrımında hala kullanılmaktadır, ikinci anlam ise bugün kaybolmuştur. Bununla birlikte, terimin ikinci anlamından gelişen fiilin etken ve edilgen biçimlerine işaret eden üçüncü bir anlam ortaya çıkmıştır.

3. Dönüşlü fiil
4. İstey fiil
5. Edilgen fiil

Etken fiiller *ol-*, *eat-*, *bil-*, gibi geçişli, ya da *git-*, *ot-*, *var-*, *dur-*, gibi geçişli olabirler.

Deny (1941), Kononov (1957), Edinkin (1963), Dilaçar (1971), ve Ergin (1977) de Türkçedeki çatı kategorisini aşağı yukarı aynı biçimde ayırmışlardır.

Gencan (1971) fiilleri nesne alıp almamalarına bağlı olarak etken, edilgen, dönüşlü ve istey olarak ayırmıştır.

Bangueçlü (1974:411) ise fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı değişik biçimlerden herbirine 'görünüş' (aspect) adını verir. Türkçede eylemin aldığı görünüşlerin çeşitli olduğunu ve eklerle sağlandığını söyler. Böylece, fiil tabanının çeşitlenmesine "fiilin çatısı" adını vermektedir. 'Görünüş' adı altında fiil çatısını altıya ayırmaktadır.²

1. Yalın görünüş	Örn: döy-mek
2. Olumsuz görünüş	döy-me-mek
3. Edilgen görünüş	döy-ül-mek
4. Dönüşlü görünüş	döy-ün-mek
5. Karşılıklı görünüş	döy-üş-mek
6. Ettiiren görünüş	döy-düt-mek

ÇATI VE GEÇİŞLİLİK

Çatı ve geçişlilik birbirinden ayrı iki dilbilgisel kategoridir. Çatı, fiilin, özne ve nesneyle ilişkial açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçimdir. Geçişlilik ise fiilin kök ya da gövde anlamıyla bağlantılı bir kavramdır. Fiilin kök ve

² Dilaçar (1974:159-161) 'aspekt' teriminin Türkçeye 'görünüş' ve 'kılmış' olarak çevrilebilen iki ayrı kavramı karşıladığını belirtmiştir. Bu terimlerin genellikle biçime bağlı olan 'sayı', 'kırk', 'çatı', 'kır', ve 'kapanım' yanıtında, yalın biçime bağlı olmayan iki fiil kategorisi olduğunu, ancak yakın zamana kadar 'kaldır'la 'görünüş' arasında kesin bir ayırım yapılmayıp bunların dillerde eşanlamlı olarak kullanıldığını ileri sürmüştür.

Dilaçar'a göre 'kılmış' (Fransızca *ordre de process*, İngilizcede *manner of action*) eylemin bildirdiği ana anlamla bağlı bir süreç türü (başlama, süre, bitme, gibi) olarak kendi içinde bulunur. Konuşan-dinleyenle özel bir ilişki yoktur, nesneldir. 'Görünüş' ise çekime uğramış eylemin taşıdığı kavramda süreç bakımından konuşanın özel bir beklentisini yapmasıdır, nesnel değil, öznel, emeldir, mastarda 'kılmış' belli bir sürecin akışında bulunan doğal bir özelliktir, 'görünüş' ise fiil çekiminde, konuşanın, çekim kalıplarını kabul edilen anlamlandırma süreçlerinin dışına çıkarak kullanışı, bu çekime fiil gövdesinde bulunmayan özel bir renk vermesidir.

